

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Gal mums padės gudragalvis Odisėjas?

2013-06-14

ŽURNALAS: LITERATŪRA IR MENAS

TEMA: Literatūra

AUTORIUS: Irena Balčiūnienė

DATA: 2013-06

Gal mums padės gudragalvis Odisėjas?

Irena Balčiūnienė

Vienas darbščiausių ir vienas drąsiausių kultūros darbininkų Jeronimas Ralys, nebūdamas nei poetas, nei rašytojas, o dienomis naktimis dirbantis vienišas provincijos gydytojas XIX amžiaus pabaigoje – XX pradžioje, kai neturėjome nei nusistovėjusios abėcėlės, nei bendrinės kalbos, ypač jos poetinio stiliaus, nutarė parnešti lietuviams dovaną iš pasaulio kultūros lobyno. Ryžosi, kaip rašo Izidorius Ignotaitis, „perplaukti savo nevilties jūrą Odisėjo keltu!“.

Taręs – padarė. Išvertė „Odyssea, Daina V (Plustas Adysziaus)“ ir nusiuntė į „Varpo“ redakciją. Bet vilties krantas nepasirodė. Kiek žinoma, „Varpas“ atsakė, pajuokdamas tuščias pastangas:

„Atrodo, kad ėmeisi darbo ne pagal savo pečius. Išguldyti Omėrą gali tik didelis poeta. Kaip padarė lenkų Lusjanas Siemieńskis, vokiečių Fosas, rusų Žukovskis – vargu ar iš mūsiškių kas nors beįstengs. Juk Omėro nesiima nė prelatas Maironis: jis geriau jaučia atsakomybę nei tu. Veltui nori nustebinti pasaulį: mūsų net raštas uždraustas. Dar patys nežinom, kaip reikėtų tarti svetimus vardus. Kaip keverzoji tu – net plaukai stojasi! Poemą vadini „Odyssea“, kaip vadindavo graikai, o mums kaip ją vadinti? Penktą dainą kažkodėl pasirinkai pirmiausia, bet pavadinai „Plustas Adysziaus“... Kodėl Adyszių darai iš lenkiško Odys, bet ne iš graikiško Odysseus? Kodėl „plustas“, jei mūsų kalboje yra žodžiai „plaustas“, „keltas“, „sielis“? Bene geriausiai čia tiktų „sielis“, nes jis buvo surištas iš netašytų rąstų. Ir lietuviškus (net ir tuos pačius) žodžius rašai, kaip tau patinka: karžygis, karžygys. O pačią Omėro poeziją stačiai nužudai.“¹

Šiandien jau galime lietuviškai skaityti žymiausių antikinių autorių svarbiausius veikalus, o didžiųjų genijų – Homero, Vergilijaus, Sofoklio – kūriniai išversti po du ar net po tris kartus. Nors „Odisėjos“ vertimas išleistas keturis kartus (1921, 1937, 1948, 1964 m.), deja, ligi šiol nesutariama, kaip skamba antikiniai vardai: taip, kaip skambėjo graikams – Oidipas, Skilė (taip rašė Vydūnas, Būga), ar taip, kai romėnai juos sulotynino – Edipas, Scilė. O juk pasirinktam sprendimui prigyti reiktų tikrai ne

taip jau daug laiko.

Šis klausimas keltas, judintas, svarstytas ne kartą. Ir Lietuvoje, ir už Atlanto.

Jau 1958 m. parašytoje ir VU „Mokslo darbų“ 4-ajame tome išspausdintoje Jono Dumčiaus disertacijoje „Antikiniai tikriniai vardai lietuvių kalboje“², buvo pabandyta suskirstyti antikinių vardų lietuvinimo tendencijas ir parodyti patogiausią jų suvienodinimo kelią. Naudotos literatūros sąrašė net 384 šaltinių pavadinimai, o tyrimas pradėtas nuo XVI a. lietuvių raštijos, neaplenkiant nei Prūsų Lietuvoje, nei užsieniuose, nei mūsų krašte iki paskutinių laikų pasirodžiusių lietuviškų raštų. Pirmuosiuose mūsų raštuose antikiniai vardai ilgai vartoti labai įvairiai ir nevienodai. Autorius apžvelgia, kaip antikinius vardus vartojo kitos Europos tautos, pirmiausia lenkai, rusai ir vokiečiai, kurie darė mūsų kalbai didesnę įtaką. Kaip ir kitoms Vakarų Europos kalboms, taip ir lenkų, antikinių vardų originalu buvo viduramžių lotynų kalbos formos. Bet ir tų vardų yra net keturi sluoksniai, nes senoji lenkų kalba skyrėsi nuo dabartinės. Dalis vardų yra patekę iš rusų ir baltarusių kalbų (Povilas < rus. Павѣль – šalia sulotynintos formos Paulius). Prūsų lietuvių raštų antikiniai vardai irgi buvo daromi iš viduramžių lotynų kalbos normų, bet gaunami per vokiečių kalbą, todėl šiek tiek skyrėsi nuo Didžiosios Lietuvos raštų vardų (Jozefas – Juozapas, Gabrielas – Gabrielius, Mikkelis – Mykolas). Suvienodinti vardų rašymą Prūsijos lietuviams padėjo 1653 m. išleista Kleino „Gramatika“. Joje buvo pabrėžiamas garsų f, ch, g nebuvimas. Vietoj jų imta vartoti p, k, o h visai numetama (Erodas). Tokio rašymo šalininku XVIII a. buvo daugelio knygų leidėjas Kvantas, ir ši tradicija atkeliavo iki XX a. vidurio, kada Prūsų Lietuvoje nebeliko lietuvių. Didžiojoje Lietuvoje S. Daukantas ir Valančius iškėlė reikalavimą, panašiai kaip Prūsų Lietuvoje Kvantas, iš rašybos išmesti raides f, h, ch. J. Jablonskis neprieštaravo vartoti tas raides skoliniuose, bet ir dabar K. Būgos rašymas kronologija arba Valančiaus Antijokija gali turėti šalininkų. Antrojoje XIX a. pusėje pasirodė nauja tendencija, reikalaujanti, kad paimti iš graikų kalbos tikriniai vardai būtų rašomi taip, kaip buvo tariami pačių graikų. Tuo pačiu laiku kiti autoriai, nusižiūrėję į rusų kalbos vartojamą antikinių vardų rašymo būdą, buvo linkę lietuvių kalbai pritaikyti sulotynintas formas. Ilgiau pagyvenę Amerikoje lietuviai ėmė vartoti antikinius vardus, turinčius daug panašumo su anglų kalbos normomis. Iš viso to susidarė didelis antikinių vardų margumynas.

„Aidų“ žurnale paskelbtoje recenzijoje³ apie Antano Rukšos verstą „Enėjidę“⁴ Juozas Zaranka gan plačiai aptaria antikios vardų lietuvinimą:

„Knyga, be trumpos pratarinės, turi tris dalis: įvadą, vertimą ir vardų bei daiktų žodynėlį. Įvade vertėjas pateikia trumpą Vergilijaus gyvenimo ir kūrybos apybraižą, nurodo jo poezijos įtaką vėlesniems laikams, skiria vieną puslapį Vergilijui Lietuvoje, išaiškina lotyniškojo ir lietuviškojo heksametro teorinius pagrindus, nustato savo vertimo svarbiąsias gaires ir dėsnius, kuriais vadovaudamasis lietuvinina antikinius vardus.

Paskutiniu klausimu vertėjas pasisako už dėsnių: kas graikiška – graikiškai, kas lotyniška – lotyniškai (Graeca Graece, Latina Latine). Bet, mano nuomone, turėjo tą dėsnių radikaliau pritaikyti vardų kamienuose. Nežinau, dėl kokių priežasčių prof. A. Rukša yra nutolęs savo vertime nuo klasikinio lotynų kalbos tarimo, jo paties praktikuoto, jei mano atmintis neklysta, Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetuose. Vergilijaus laikais ae ir oe buvo dvibalsiai, c visuomet tariama kaip k, t kaip t ir s – taip, kaip mūsų s. Su šiomis taisyklėmis sutinka visi modernieji autoriai, rašę apie lotynų kalbos fonetiką (Kieckers, Leumann, Maniet, Marouzeau, Meillet, Niedermann, Sommer ir Stolz). Jau pačioje veikalo antraštėje pasirodo lytis, kuri nėra nei graikiška,

nei lotyniška. Graikų Aineias ir sulotynintos formos Aeneas tiksliausias sulietuvinimas yra Ainėjas (dvibalsis ai, taip dažnas mūsų kalboje, atitinka graikų dvibalsį ir tiksliau perduoda klasikinį lotynų ae negu mūsų e), ir poema apie tą didvyrį turėtų vadintis Ainėjida. Galūnė -ė man atrodo mažiau skambi. Enėjidė turi tikrai perdaug é. Be to, mūsųose yra jau išpiliētiniusi Ilijada.

Taip pat siūlytinos originalui artimesnės kitų tikrinių vardų formos, vietoj Anchizo Anchisas, vietoj Arcecijaus Arketijus, vietoj Cediko Kaidikas, vietoj Cezario – Kaisaris ir t. t. Nedaug svorio turi priekaištai, kad yra jau išisenėjusių formų, kurias vertėjas vadina liaudinėmis, populiariomis lytimis. Daugelis tų vardų liaudžiai visai negirdėtos, o ir dažniau vartojami yra keitęsi. Pavyzdžiui, seniau vartotas Ciesorius pakeistas į Cezari, Horacijušas (D. Poškos poezijoje) į Horacijų ir t. t. Tai nebūtų sunku liaudies žmonėms išmokti lytis dar artimesnes originaliosioms, kaip Horatijus ar Kaisaris. Iš pastarojo yra išsivystęs vokiečių Kaiser, kurio sulietuvinta forma Kaizeris yra gausiai pažįstama taip Mažosios, kaip ir Didžiosios Lietuvos gyventojams. Be to, lotyniškasis Caesar, pagal mano liuvenišką mokytoją prof. A. Carnoy (tiesa, senatvėje palinkusi į per daug drąsias etimologijas), yra sietinas su mūsų žodžiu „skaistus“, kuriame taip pat turime dvibalsį ai.

Abejoju, ar buvo reikalo Ītaką ir Kretą perversti į jonėnų-atėniečių tarmių lytis Itakę ir Krėtę. Juk kitose graikų tarmėse ir lotynų kalboje pažįstamos formos su galūne -a. Graikų ypsilon, tariamas kaip prancūzų u ar vokiečių ū, galėjo būti trumpas ar ilgas. Varde Capys jis yra trumpas, todėl lietuviškai rašytinas Kapis (kaip padarė Ilijadoje, p. 20, 239, Ralį pavadaė vertėjai), o ne Kapys, kaip rašo Rukša (p. 6, 768). Jupiterio vardas dažnai sudaro metrinių sunkumų. Kadangi pačioje lotynų kalboje tik vardininke ir šauksmininke vartojama sudurtinė lytis Iuppiter, o kituose linksniuose šaknis Iov-, tai ir lietuvių kalboje šalia Jupiterio siūlytinus Jovis (plg. anglų ar ispanų Jove), bet ne sugraikinta lytis Dzeusas, retkarčiais sutinkama šiame Ainėjidos vertime. Galima būtų padaryti priekaištų ir dėl tikrinių vardų kirčiavimo. Nežinau, kodėl mūsų kalbininkai taisydami Veneros ar Kereros slavišką (?) kirtį vardininke (ant priešpaskutinio skiemens), nepasiūlė Venerą ir panašius tikrinius vardus kirčiuoti, kaip buvo daroma lotynų kalboje, t. y. pastoviai pirmame skiemenyje, ir kaip lietuvių kalboje kirčiuojama, pavyzdžiui, nugarą”.

Po keturiasdešimties metų bendras Šiaurės Atėnų piliečių susitarimas nepasistūmėjo nė sprindžio. Galima pasiskaityti, ką kalbėjo redaktorius, leidėjas, kultūrininkas Antanas Rybelis, pristatant V. Urbučio knygą „Lietuvių kalbos išdavystė“⁵:

„1. Peržvelkime VLKK nutarimus dėl antikinių graikiškų ir lotyniškų vardažodžių rašybos. Nutarta laikytis originalios graikiškų vardažodžių rašybos, siekiant perteikti dvibalsių tarimą, skaičiaus ir giminės reikšmę, priebalsinį kilmininko kamieną ir pan. Tačiau iš kur ne specialistui, o paprastam mirtingajam redaktoriui visa tai žinoti? Be to, net ir klasikinės filologijos autoritetai aiškina, kad nėra tikrai žinoma, kaip buvo tariami tie graikiški vardažodžiai. Juk nebuvo norminės senosios graikų kalbos. Todėl literatūroje, net žodynuose ir enciklopedijose, galima aptikti įvairiausių rašybos variantų. Pvz., rašoma ir Laokoonas, ir Laokoontas; Antifonas ir Antifontas; Abdera ir Abderai; Stageira ir Stageiras, Stagiras; Herakleitas, bet Euklidas ir t. t. O kur dar graikų ilgujų balsių rašyba (pvz., Epyras ar Epiras; Epikūras ar Epikuras). Ar nebūtų buvę paprasčiau perimti lotyniškąją graikiškų vardažodžių rašybos tradiciją, kaip pasielgė dauguma pasaulio tautų. O jeigu pasišovėme būti gudresni už visus, tai reikėtų daug išsamesnio VLKK nutarimo, kuris reglamentuotų visus problemiškus rašybos atvejus. Sanskrito, kinų, japonų, hebrajų kalbų transkripcija lotyniškais

rašmenimis sulaukė didesnio VLKK dėmesio⁶ negu mums artimesnės graikų ir lotynų kalbos.

2. Daug neaiškumų kyla dėl lotyniškų vardažodžių rašybos. Rašome dvejopai: Julianas / Julijonas; Tertulianas / Tertulijonas; Kiprianas / Kiprijonas; Florianas / Florijonas ir t. t. Kuo remiantis atsirado šie skirtumai – gyvenamuoju metu, visuomeniniu statusu, konfesine ar tautine priklausomybe (krikščionis, pagonis, romėnas ar kitos tautybės)? Dvejopai elgiamės ir su lotyniškėmis (taip pat ir kitų kalbų) pravardėmis: vienas jų verčiame į lietuvių kalbą, o kitų – ne. Pvz., Jonas Chrizostomas / Auksaburnis; Julianas (Julijonas) Apostata / Atskalūnas; Robertas Grosetestė / Didžiagalvis ir t. t. O ką daryti su lotyniškuoju I: Lucijus ar Liucijus, Salustijus ar Saliustijus?

3. Iki šiolei nėra aiškumo, ką daryti su lotynizuotais viduramžių ir vėlesnių laikų vardažodžiais. Ką laikyti originalo forma – lotynizuotą ar rašomą tautine kalba? Pvz., Petrus Abaelardus ar Pierre Abélard; Bernardus abbas Clarae Vallis ar Bernard de Clairvaux? Reikėtų patikslinti, nuo kurio amžiaus pradedame vardažodžius rašyti originalo forma, o kokiais atvejais – lietuviname. Kokią vietovardžio formą – lotynišką ar dabartinę tautinę – imti pagrindu lietuvinant autoriaus kilmėvardį. Neaišku, ką daryti su naujųjų amžių asmenvardžiais su lotyniškėmis galūnėmis⁷. Pvz., Thomas ar Thomasas; Francis – Francis ar Francisas; Justus – Justas ar Justusas; Helvetius – Helvecijus ar Helveciusas; Grotius – Grocijus ar Grotiusas; Lipsius – Lipsijus ar Lipsiusas; Crusius – Kruzijus ar Crusiusas?”⁸

Ką jau kalbėti apie vardų vertimo subtilybes, svarstant galimybę perteikti vardo reikšmę. Pavyzdžiui, aštuntoje „Odisejos“ giesmėje (111 eilutė ir toliau) beveik visi fajakų vardai sudaryti iš žodžių, vienaip ar kitaip susijusių su jūra ir jūrininkyste: Akronėjas, Okialas, Elatrėjas, Anchialas, Nautėjas, Primnėjas, Eretmėjas, Protėjas, Prorėjas, Toonas, Anabesinėjas, Amfialas, Eurialas.

Romėnų mitologijoje naudojamas lotyniškas Odisejo vardas yra Uliksas (lot. Ulixes). Tačiau Jameso Joyce'o romanas Ulysses pagal anglišką tarimą lietuviškai adaptuojamas kaip Ulisas, nors tariame Julisis. Tada, verčiant iš anglų kalbos, reiktų rašyti Efrogaitė, o ne Afroditė.

Eilėraštyje „Mūzos pavojuje“ Maironis vartoja Apolinas, Zeusas, o eilėraštyje „Roma“ Jupiterio kilmininką Jovis vartoja vietoj lietuvių kalbos vardininko:

Tautoms ji terodė vien kruviną plieną

Bet Nėmezis rašo jai mirtį šiandieną

Ir Jovis jai tėvu nebus⁹.

1939 m. Kauno valstybiniame dramos teatre Borisas Dauguvietis pagal Sofoklio tragediją pastatė „Oidipas Kolone“, o 1977 m. Panevėžio dramos teatre įvyko Juozo Miltinio premjera – Sofoklio „Karalius Edipas“, 2002 m Lietuvos nacionaliniame dramos teatre Oskaro Koršunovo teatro spektaklio „Oidipas karalius“ premjera.

„Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje“ (t. 5, 2004, p. 318), „Antikos žodyne“ (Vilnius, 1998, p. 120) teikiamas adaptuotas pavadinimas Efesas (gr. Ephesos, lot. Ephesus). Šventajame Rašte vartojama tradicinė forma Efezas, efeziečiai. Pvz.: „Apolui būnant Korinte, Paulius keliavo aukštumomis ir atvyko į Efezą“ (Apd 19, 1). „Paulius, Dievo valia Kristaus Jėzaus apaštalas, šventiesiems, gyvenantiems Efeze, ir ištikimiesiems Kristuje Jėzuje“ (Ef 1, 1).

Antikai skirtame „Filosofijos istorijos chrestomatijos“ tome paaiškinama: „Visi chrestomatijos tekste minimi antikos autorių vardai rašomi, nurodant kilimo vietą (pavyzdžiui, Heraklitas iš Efeso), tačiau vardų rodyklėje kilimo vieta pakeičiama kilmėvardžiu su priesaga -ietis (pavyzdžiui, Heraklitas Efesietis). Tokia dvejopa

antikinių vardų rašyba plačiai vartojama ne tik lietuvių, bet ir pasaulinėje literatūroje. Vartojant tik vardų rašymo su kilmėvardžiais variantą, kartais būtų sunku atkurti teisingą vietovės (miesto, salos, srities) antikinį pavadinimą. Kaip tik šiuo atveju ir norėta pagelbėti, pateikiant dvejetainę rašybą.¹⁰

Apie ir šiandien nebaigtą antikinių vardų lietuvinimą pacituosiu senokai pasakytus Henriko Zabulio žodžius: „Prie viso šito prisideda dar vienas keblumas, kurį pažymėjo dar Vaižgantas, pasakęs apie pirmąjį J. Ralio vertimą: „Galų gale susivokti jūroje 12 000 eilučių, kad viskas būtų nuosaiku, ypač lituanizavime graikiškųjų vardų, buvo labai sunku.“ Tasai „lituanizavimo“ sunkumas išliko iki šiol. Principas turėtų būti toks, kad vardas išlieka, koks jis buvo paskolintas iš kitos kalbos. Deja, antikinius vardus mes skolinomės per įvairias kalbas ir įvairiais laikais. Rodos, nusistovėjo Egiptas, Eschilas, Fedra, bet čia pat vartojamas Hefaistas, nors visų graikiškas pagrindas yra tas pats dvibalsis ai. Tai žinomi vardai, betgi vertėją užgula gausybė smulkių vardų, kurių reikia žūtbūt lietuvininti tarimą, pagal ritmą pritaikyti kirčius, be to, tokius, kad skaitytojas tik taip, o ne kitaip juos sukirčiuotų. Tada ir pasirodo, kad mūsų principai dar neišbaigti, jie neleidžia išlaikyti vieningos linijos, o todėl mūsų vertimo ir apskritai bendra vardų kultūra pasidaro priklausoma nuo atskirų žmonių nuomonių arba istorinių atsiktinimų¹¹.“

Ar po viso šito turėtume stebėtis, kad antikiniai vardai kai kurių leidyklų leidžiamose, neredaguojamose ir kritikuojamose¹² dėl nemokšiško knygos rašomi taip, kad recenzentė Audronė Kučinskienė net išpėja „jaunus žmones itin atsargiai naudotis šia knyga¹³ dėl gausybės joje esančių klaidų“¹⁴:

„Naujosios Rosmos“ išleistoje „Trumpoje architektūros istorijoje“ visiškai nepaisoma šios taisyklės¹⁵, nuolatos prie graikiškų tikrinių vardų priklijuojama antra galūnė: Knososas – turi būti Knosas, Faistosas – Faistas, Minosas – Minas, Iktinosas – Iktinas, Mnesiklesas – Mnesiklis, Lisikratesas – Lisikratas, Hipodamosas – Hipodamas, Parosas – Paras, Apelesas – Apelis, Lindosas – Lindas, Eumenesas – Eumenas; Hermogenesas – Hermogenas, Aspendosas – Aspendas. Visiškai kurioziškai vartojamas garsaus graikų skulptoriaus Skopo vardas: Skopasas, Eskopasas, Skopas.

Netaisyklingai vartojami ir šie vardai bei miestų pavadinimai: Kalimakas – turėtų būti Kalimachas, Fidijus, Fidijaus – Feidijas, Feidijo, Atrėjaus – Atrėjas, Atrėjo, Posidonija – Poseidonija, Basaja – Basės, Atėnės Alea šventykla – Atėnės Alėjos šventykla, Polikletas – Polikleitas, Cefisodotas – Kefisodotas.

Heraklis turėjo „išvalyti Egėjo (t. y. Augėjo) tvartus“ ir „sugauti Erimantės (t. y. Erimanto) šerną“. Dar sužinome, kad Romą valdė tokie imperatoriai kaip Adrianas (t. y. Hadrianas) ir – dėmesio! – Diokletas (t. y. Dioklecianas), karaliaus Erehtėjo vardą tradiciškai vadinamą Erehtėjonu (ne Erektėjonu ir ne Erektejonu).“

Galutinio atsakymo nerandantiems nei žinyuose, nei žodynuose, kyla klausimas: Ką daryti, jei Ariadnės siūlas veda ne iš labirinto, o į jį?

Gal mums padės gudragalvis Odisėjas, pasivadinęs Nieku:

Klausi, kiklopai, tu vardo garbingojo mano. Aš tau jį
Tuoį pasakysiu. Galėsi suteikti man dovaną savo.
Pats tu žadėjai. Vardu esu Niekas. Nieku ir vadino
Motina mano ir tėvas. Nieku ir draugai tebvadina¹⁶.

O gal išsipildys ore sklandantis pažadas, ir VU Klasikinės filologijos katedra parengs didžiulį antikinių vardų ir realiųjų žodyną.

- ¹ Ignotaitis Izidorius. „Mažame kūne... Jeronimo Ralio gimimo 100-osioms metinėms“, in: Kultūros barai, 1976, Nr. 10, p. 69.
- ² Taip pat parašė Aristotelio, Platono, Herodoto vartotų terminų ir asmenvardžių paaiškinimus.
- ³ Zaranka J. Vergilijaus Enėjidė. Aidai 1967/10.
- ⁴ Publijus Vergilijus Maronas, Enėjidė, vertė ir pagal originalą heksametrais lietuviškai atkūrė, parašė įvadą ir sudarė žodynėlį dr. Antanas Rukša, leidėjas Juozas Kapočius. – Lietuvių Enciklopedijos Leidykla Bostone, 1965, XXXVI+300 psl.
- ⁵ Rybelis A. „Pastabos dėl svetimvardžių rašybos pristatant V. Urbučio knygą „Lietuvių kalbos išdavystė“ Rašytojų klube 2007 m. lapkričio 5 d., in: „Literatūra ir menas“, 2008-01-18, nr. 3173.
- ⁶ VLKK paaiškina tai labai paprastai: „Iniciatyva kilo iš tų kalbų specialistų ir noro sunorminti perrašą, tuo Kalbos komisija ir prisidėjo.“
- ⁷ Šitai irgi aptarta 60-ajame Kalbos komisijos nutarime, žr. konsultacinį įrašą, <http://www.vlkk.lt/lit/96897> Antrųjų galūnių nereikia!
- ⁸ http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=3173&kas=spaudai&st_id=12093
- ⁹ Maironis, Raštai, t. 1. Vilnius., 1987, p. 196.
- ¹⁰ Filosofijos istorijos chrestomatija: Antika. – Vilnius: Mintis, 1977.
- ¹¹ Zabulis H. „Antikos ypatumai lietuviškuose vertimuose“, in: Meninio vertimo problemos. – Vilnius: Vaga, 1980, p. 109--110.
- ¹² Dilytė D. „Antikinių realijų vertimo klausimai“, in: Didžiosios pasaulio paslaptys. – Vilnius: Gimtoji kalba, 2005, Nr. 6, p. 3-7.
- ¹³ Llera R. R. Trumpa architektūros istorija, iš ispanų kalbos vertė Elena Belskytė. – Vilnius: Naujoji Rosma, 2006.
- ¹⁴ Kučinskienė A. „Ariadnės siūlas: iš labirinto ar į labirintą?“, in: Literatūra ir menas, 2007-03-23, Nr. 3.
- ¹⁵ Valstybinė lietuvių kalbos komisijos 60-ojo nutarimo 4.2 punkte sakoma: „Graikiškų asmenvardžių ir vietovardžių galūnės -on (-ōn), -os, -us (-ūs), -ēs ir lotyniškų -us,-um keičiamos į -as.“
- ¹⁶ Homeras. Odiseja. Devintoji giesmė (364-367 eilutės). Vilnius: Vaga, 1964, p.163 (vertė Jeronimas Ralys).